

Н. С. Красько

**УЯВЛЕННЯ БОЛГАР ПРО СМЕРТЬ
І ПОВ'ЯЗАНІ З НЕЮ ПРИКМЕТИ ТА ВІРУВАННЯ
За матеріалами болгарських поселень Приазов'я**

У дослідженнях сімейної обрядовості будь-якого народу особливу зацікавленість викликає поховально-поминальний комплекс з точки зору стійкості й збереження самотніх рис стародавніх вірувань і світоглядних уявлень. Саме цим обумовлена актуальність дослідження поховально-поминальних традицій болгар Приазов'я, зокрема прикмет і вірувань, пов'язаних зі смертю.

Прикмети, вірування й уявлення про смерть і потойбічний світ відбивають традиційні погляди людини на світобудову, розкривають її мікросвіт та перебіг людського існування. Таким чином, їх вивчення є необмеженим джерелом в дослідженнях поховально-поминальної обрядовості болгарського народу, його світогляду та духовної культури.

Вагомим джерелом нашого пошуку є етнографічні матеріали, зібрані М. Державиним на початку ХХ ст.¹, які несуть у собі подвійне навантаження: по-перше, виступають значущим джерелом щодо вивчення сімейної обрядності болгар-переселенців в цілому і, зокрема, похоронних звичаїв і обрядів; по-друге, дослідник заложив серйозне підґрунтя для вивчення багатьох напрямів болгарської духовної культури. Деякі з цих ідей багатьма вченими-етнологами розроблялись у другій половині ХХ ст.² Проте поховально-поминальний обрядовий комплекс у цей період майже не розглядався.

Щоправда, й у болгарській етнографії цим сюжетам тривалий час не приділяли достатньої уваги. Виключенням є ґрунтовна праця Хр. Вакарелського³, де дослідник узагальнює весь комплекс поховальних обрядових дій болгар, показує його варіативність і семантичну спрямованість тощо. Здобутки вченого використані нами для проведення етнографічних паралелей з метою розкриття загальних етнічних тенденцій та демонстрації зв'язку окремих звичаїв таврійських болгар із такими ж у метрополії.

Останнім часом етнологи активно повертаються до тематики поховальної обрядовості. У сучасному історіографічному досвіді України з'явилися дисертаційні дослідження, у яких вивчаються ці сюжети на Поліссі⁴, у Карпатах⁵ та Слобожанщині⁶. Особливо цінним для нас є звернення до Південно-Західної України⁷, де представлені результати досліджень поховально-поминальних традицій українців, росіян та болгар регіону. Вказані автори звертають увагу на значущість світоглядних засад (уявлень та вірувань про смерть і позасмертне існування) у всьому комплексі поховальної обрядовості, підкреслюючи, що саме вони і є тією необхідною основою формування системи поховальних обрядів.

Проблема, поставлена в нашій статті, може бути сформульована як визначення стійкості традиційних уявлень болгар Таврії щодо смерті та пов'язаних з нею прикмет і вірувань. Мета даного повідомлення – розглянути пов'язані зі смертю уявлення, прикмети і вірування болгар Приазов'я на початку ХХІ століття, виявити їх сталі і варіативні компоненти.

Джерельною базою дослідження є праці М. Державіна та Хр. Вакарелського, а також емпіричні матеріали, зібрані автором у болгарських поселеннях Степанівка-II і Богданівка Приазовського району Запорізької області, відштовхуючись від яких спробуємо визначити сталість традиційних уявлень болгар Таврії щодо смерті та пов'язаних з нею прикмет і вірувань. Основними інформаторами стали місцеві жителі, рік народження яких припав на 20-ті–40-ві роки ХХ ст. Найстаршим респондентом став Янів Георгій Федорович, 1914 р. н., наймолодшим – Міхова Тетяна Георгіївна, 1959 р. н.

Досліджуючи вірування болгар щодо смерті і перебування душі після смерті, можна виявити кілька світоглядних уявлень, що стосуються цього факту. По-перше, в народних уявленнях смерть не є чимсь протиставним життю, а скоріше – інша форма життя, звідки не повертаються. По-друге, дуже поширеним є вірування, що смерть – це тривалий сон. І, нарешті, реалістичний погляд на смерть як на небуття.

На сьогоднішній день вірування таврійських болгар щодо смерті як іншої форми життя підтверджується самим поховальним обрядом, тобто тими діями, що його супроводжують. Наприклад, збираючи покійного, обов'язково кладуть речі, які були б необхідні людині за життя (гроші, дзеркало, гребінець, головний убір тощо). Усі, хто прийшов попрощатися з померлим, складають у труну дрібні побутові речі, як-то: рушник, хустка, шкарпетки тощо. Вважається, що небіжчик на тому світі передасть ці речі їх померлим родичам⁸. Схожі елементи можна спостерігати у дослідженнях М. Державіна: «При опусканні гроба в могилу присутствующие говорят: *аку има виждане и срештане, млогу прущене на Гергю, Иван і т. д.*»⁹ Ще одне підтвердження вірування у потойбічне життя знаходимо в тому, що, йдучи з цвинтаря, не озираються і не підходять до інших могил. На питання: «Чому саме потрібно так поводитись?» цікаве тлумачення дала жителька с. Богданівка Ніколаєва В. Д.: «*Там ги няма*»¹⁰, тобто під час похорону померлих немає в своїх могилах. Як пояснила респондентка: «*Те са утишили да срештат новия умрял*»¹¹ («вони пішли зустрічати прибулого»).

Існування вірування у смерть як у тривалий сон знаходимо у Хр. Вакарелського. Він зазначає, що дуже часто у болгар можна почути про мертвого вираз: «*Заспал вечния си сън*». Про покійника говорять *почива, починал*. Відвідування могили на другий ранок після похорону має назву «разбуд»¹².

Підтвердження вірування приазовських болгар у смерть-сон можна знайти у висловах, які ми почули під час відвідування цвинтаря: «*Тука пучива мойта майка*»¹³, «*Башта ми тук пучива*»¹⁴, «*Тука пучиват мойта баба и дяду, и дештеря ми*»¹⁵, в розповідях респондентів: «*Кату мъжо ми пучинал...*»¹⁶, а також, під час оплакування: «*Милата ми, подружка, встани, ...за ко си заспала...*»¹⁷ Вранці другого після похорону дня на могилу приносять сніданок: «*...утре носят завтрак на гробиште*»¹⁸.

Окремо зазначимо, як носять *завтрак*. Вранці (якомога раніше) родичі покійного беруть з дому якусь посудину з вугіллям, що підпалюють на кладовищі і тричі обходять (окурюють) по колу могилу, – цей ритуал називається «*прикадяване*»¹⁹. Після чого навхрест поливають могилу водою. Наливають трохи вина і кладуть шматок хліба, цукерки, печиво. Далі присутні снідають біля могили покійного, поминають його добримі словами, плачуть особливим способом – «*нареждат*»²⁰. При чому саме *нареждане* не повертається. Її або залишають на могилі, або віддають комусь зі зустрічних.

На цей звичай у своїх дослідженнях звертає увагу і М. Державін: «В течение первых сорока дней после смерти ближайшие родственники покойника ежедневно отправляются на могилу с огнем и ладаном, кадят вокруг могилы и поливают ее водой или вином, при этом обязательно плачут»²¹. Хр. Вакарелський наголошує, що під час

цих провідин важливим є абсолютне мовчання відвідувача, у крайньому випадку тихий плач: «*Да се мълчи, най-малко – да не се плаче гласно*»²².

Під час спілкування з респондентами було отримано кілька різних відповідей щодо кількості днів після похорону, протягом яких ходять на могилу. Найчастіше опитувані називали один, наступний після похорону день, деякі – *три дена*²³, *ду девят дена*²⁴, мотивуючи це тим, що зазвичай рідні померлого не місцеві й після похорону роз'їжджаються по своїх домівках. Звичайно, на могилі розмовляють і плачуть. Могили відвідують не тільки родичі жіночої статі, а й чоловіки, тобто ті, кому зручно.

Погляд на смерть як на небуття відбивається у відповідях респондентів на питання: «Що є після смерті?». Більшість опитуваних, незалежно від віку і рівня освіти, відповідають – *ништу няма*²⁵ (нічого нема), *цervите гу изядат*²⁶ («черви його їдять»), «*Ошите нукуй ни са верна*»²⁷. Однак, незважаючи на таке тлумачення, у поховально-поминальному обряді та діях, що його супроводжують, намагаються дотримуватись усіх традиційних ритуалів, пояснючи: «*кой гу зна...*»²⁸, «*никуй не зна ко там има...*»²⁹

У традиційних уявленнях південних слов'ян настання смерті розглядається як процес відділення душі від тіла. Такі погляди спираються на релігійний міф, ідеєю якого є «ухід душі» до Творця в очікуванні Страшного Суду. Домінуючими є уяви, за якими відділення душі від тіла здійснює божественний «агент смерті» «Вадидушник», на якого спеціально покладені такі функції³⁰.

Як повідомила жителька с. Степанівка-ІІ Балдурська Марія Василівна 1928 р. н., божий посланець забирає душу праведника, а за грішником приходять посланець диявола, і той після смерті «*в катраня гури*»³¹, тобто потрапляє на пекельне вогнище.

Віруючі люди похилого віку загалом спокійно ставляться до факту смерті, тому ще за життя готуються до її приходу: намагаються не грішити, помиритися з тими, перед ким завинили, готують одягу на смерть тощо. Спілкуючись з респондентами, ми дізналися, що приготоване на смерть вбрання та інші необхідні речі називається «*врзел на смърт*»³². Він складається з *пустилка* (простираadlo), *убивка на ракла* (тканина для оббивки труни), *покрив* (тканина, якою покривають тіло), *бял зон на пригурияката* (полотно для спеціального погребального вбрання), *дрехите* (одягу), *свичка* (ікона) та ін.³³

З наближенням смерті родичі помираючого пильнують різні прикмети, що віщують смерть. Звертають увагу на будь-які зміни в зовнішньому вигляді чи поведінці хворого, які означають близьку смерть. Наприклад, якщо хворий часто питає скільки годин – тлумачать як «*чака на своя смъртен час*»³⁴, дивиться скрізь двері – «*чака да доди смърт*»³⁵, питає, де його речі і просить дати їх йому – «*збира са на той свят*», «*такмиса*»³⁶ та ін. Також поширене вірування, що в момент смерті біля ліжка помираючого збираються всі його раніше померлі родичі. Тому якщо хвора людина починає незрозуміло говорити (марить), розмовляє з кимось з померлих родичів, то це віщує її близький кінець.

Стійкою є традиція завішувати дзеркала в домі, де є покійник. За часів досліджень М. Державіна дзеркала завішували чорною хусткою «*да са ни угледа*»³⁷ покійник, тобто щоб покійник себе не побачив в дзеркалі. Сьогодні на питання: «Для чого це робиться?», респонденти не можуть дати чіткого пояснення, проте суворо дотримуються цього звичаю. Дзеркала завішують тканиною (не обов'язково чорною) і не відкривають їх протягом сорока діб.

М. Державін відмічав, що завжди пильно слідкували, щоб через померлого не перескочила кішка або якась інша тварина, щоб покійник не став вампіром. На жаль, нам не вдалося підтвердити тлумачення М. Державіна, однак і сьогодні в момент, коли в домі з'являється покійник, кішку закривають в якомусь місці (найчастіше, на горіщі), звідки

вона не могла би вийти, і тримають її там доти, поки не поховають померлого. «Земат котката и дигат и на таван, да не примине път на умрялуту»³⁸. «Земат й и ферлят на тавана... Пак за ко й ферлят не знам... Да гу ни прескочи... Видно тува не е хубаву...»³⁹

Уважно стежать за тим, що стосується омивання та вдягання покійного. Вірування в те, що вода після обмивання є нечистою, зберігається і до сьогодні. Це засвідчують усі респонденти. Як приклад, надамо слова жительки с. Богданівка Георгієвої Г. Д., котра пригадала, що казала її мати з цього приводу: «удътъ тряа да са изля там дету оратъ не од'ът»⁴⁰ (воду потрібно вилити туди, де не ходять люди), зазвичай, «пуд фелданата»⁴¹ (під дерево), тому що там «никуй не оди и пойчи ништу няма да са сажда»⁴² (ніхто не ходить і більше нічого не буде посаджене) і пильно стежили «...да ни устани локва»⁴³ (щоби не залишилась калюжа). На запитання: «Чому не можна залишати калюжу?» респондентка відповіла: «Тей ми са казва, к болезни»⁴⁴, тобто, якщо залишитись калюжа і хто-небудь в неї ступить, ця людина тяжко захворіє.

Характерною рисою в одязі покійного, незалежно від статі, у болгар Приазов'я є спеціальне вбрання – *пригуриялка*. Спосіб її виготовлення автор спостерігала в травні 2009 р. під час похорону жительки с. Богданівка Хіневої Марії 1934 р. н. Шматок білого полотна складають удвічі, приблизно 1:2. Посередині згину свічкою випалюють два маленьких отвори на відстані близько 15 см, і від одного отвору до іншого розривають. Далі на довшій частині полотна від середини місця розриву вниз близько 10 см випалюють ще один маленький отвір і знову розривають. Таким чином отримують отвір для голови покійного у вигляді букви «Т»⁴⁵.

Спілкуючись з респондентами щодо *пригуриялки*, ми з'ясували, що вона має бути не кроена і не шита, тому виготовляється за допомогою свічки, звідси і походить її назва. Від цілого полотна відривають (не можна користуватись ножицями чи ножем) шматок (приблизно 1,5 м), на відстані 1/3 від краю свічкою по колу випалюють місце отвору для голови. Вдягається через голову покійного коротким кінцем назад, а довгим наперед. Якщо з якихось причин *пригуриялку* не можна надіти на покійного, її все одно обов'язково кладуть в труну під одягу. Вважається, що саме в цьому вбранні покійник постане перед Всевишнім⁴⁶.

Цікаву історію розповіла М. Балдурська. У неї помер дядько. На другий день після поховання він наснився своїй дружині й сказав: «Всичку хубаву ми направиха, а ми што не ми убляках пригурияката. А сега ми срам при хора да уда. Всичките със пригуриялка, ами аз гол...»⁴⁷

Серед болгарських поселень Приазов'я *пригуриялка*, як обов'язковий вид спідньої одязі покійного, зустрічається і до сих пір робиться тільки в селах Степанівка-І і Богданівка. В інших болгарських селах Таврії про неї взагалі не чули, а якщо й чули, то такого вже не роблять. М. Державін нічого не зазначає щодо такого особливого вбрання, однак в дослідженнях Хр. Вакарелського згадується, що в деяких районах Болгарії існує «спецефична дреха за погребение», яка має різні назви: «савено, платно, прегорелка, долня риза, пригуриялка, навлек ...»⁴⁸

Особливо пильнують за тим, щоб руки і ноги покійного перед опусканням в могилу були розв'язані. «Трябва да иди на той свят да не беде сверзан»⁴⁹. Існує повір'я: якщо не розв'язати – покійник може все життя снитися зв'язаним і дорікатиме за це⁵⁰. Не можна сказати, що саме страх перед такими снами змушує людей стежити, щоб розв'язати покійного; скоріше прагнення відпустити, звільнити. «Освубуждаваш човека. Свубоден там да беде...»⁵¹

У Хр. Вакарелського знаходимо підтвердження такому поясненню: «за да може мъртвият свободно до се движи»⁵². Проте він подає і друге вірування: «за да има

възможност останалият жив съпруг (на покойника) да встъпи отново в брак»⁵³, тобто щоби той з подружжя, хто залишився живий, міг знову вступити у шлюб. Під час опитування жоден респондент не дав іншого тлумачення, крім надання свободи покійному.

Що стосується того моменту, коли відбувається винесення тіла з оселі, то перше, що роблять, – це закривають двері, щоб покійник не повернувся, щоб не було ще одного похорону в домі. *«Кату изнесат умрялуту, сразу закриват вратата. За кой ту да не са верне, да не беде оште едно умрялу в тази къшита»*⁵⁴. Прибирати – мити чи підмити підлогу починають через три дні. Слід зауважити, що відповіді респондентів щодо прибирання не є однозначними. Деякі кажуть, що потрібно вимести і вимити підлогу негайно⁵⁵, інші – що нізащо не можна цього робити⁵⁶. Звертаючись до досліджень М. Державіна, ми знаходимо: «После выноса из дома покойника, из комнаты выметается сор и вместе с метлой выбрасывается на улицу»⁵⁷. У Хр. Вакарелски зазначено, що загальним є звичай після виносу покійника вимести приміщення. Однак він зауважує, що в окремих районах Болгарії дім не прибирають до сорока днів, а інколи і більше⁵⁸.

За повір'ям, не можна переходити дорогу траурній процесії, не можна дивитись на похорон через вікно, не можна працювати, коли йде траурна процесія, та ін. Про це повідомляли всі опитуванні. Цих звичаїв мешканці зазначених сіл суворо дотримуються. На жаль, дати пояснення таким заборонам респонденти не можуть.

Під час спостереження за траурною ходою було помічено незвичайний ритуал: на перехресті, у момент зупинки, розстеляють білу хустку, на яку кладуть кілька дрібних монет; переносять через них труну з тілом; хустку забирають, а монети залишаються на роздоріжжі. Так повторюється кілька разів, залежно від кількості перехресть до кладовища. Останній раз цей ритуал виконують перед ворітьми цвинтаря. Проводячи опитування, ми з'ясували, що таким чином відкупається дорога на кладовище; хустка, яка стелиться називається *«пътник»*⁵⁹, а гроші, які кидаються – *«пътни»*⁶⁰.

Схожий ритуал описує М. Державін: «Когда покойника несут на кладбище и по пути останавливаются, под гроб с покойником бросают деньги; делается это потому, что земля таким образом становится как бы купленной... Перед гробом несут кусок белого полотна и после каждой остановки это полотно расстилается поперек дороги и вся похоронная процессия проходит через полотно; это прохождение покойника через полотно объясняется здесь как бы символ трех преград, которые предстоит пройти покойнику, чтобы он попал в царство небесное»⁶¹.

Цікаво, що наступного дня, а то й раніше, монети зі шляху зникають. На запитання: «Куди вони зникають?», респонденти давали відповіді: *«Ората ги земат да са лекуват»*⁶², *«У когу були глава той ги зема за да са лекува»*⁶³.

Під час спілкування з респондентами було зроблено спостереження, яке виявило подвійне ставлення до факту смерті. З одного боку, як до звільнення від земного, важкого життя і здобуття життя вічного, а з іншого – як до непоправної трагедії, відходу в небуття. Така неоднозначність і невідомість викликає почуття розгубленості і страху перед смертю, які втілені в народних прикметах, що покликані передбачати наближення смерті. Найчастіше за повір'ями інформацію про близькій кінець земного життя людини пророкують сновидіння, дивна поведінка тварин або якісь інші обставини, що не можна пояснити. Отже, розглянемо кілька прикмет, завдяки яким людина передбачає смерть.

Сьогодні найбільшого значення болгари надають сновидінням. Найпоширенішими віщими снами вважаються ті, в яких людині сниться, що в неї випав зуб. Такий сон означає смерть і, залежно від того, який зуб випав і чи було відчутно біль, вгадують, помер близький чи далекий родич. *«Кату сънуваш да вадиш зъб, то е на умрялу. Передния да вадиш – родние ша умре, далния – пу дална руднина...»*⁶⁴, *«Аку насън ша изпадни зъб*

със гуляма болес и кръф – умре койту ут найблизките»⁶⁵ тощо. Такі тлумачення можна знайти і у Хр. Вакарелського⁶⁶.

Також до вішуючих смерть снів відносять сновидіння, у яких являються померлі родичі і кличуть за собою або дають щось. Якщо людина, котрий сниться такий сон, уві сні піде за покликом чи візьме у покійного якусь річ, то незабаром вона помре. Однак, якщо померлий тебе не кличе і нічого не пропонує, а просто зайшов подивитись чи поговорити, то таких снів не лякаються. До них ставляться як до попередження і намагаються запам'ятати, про що вони розмовляли з покійним чи що він робив, і відповідно до цього тлумачать сновидіння. Наприклад: *«Вечерте, преди Възнесения готвих пумана на свойти умрели. Цял ден рабутих, умурихса и легнах... Сънува ми са мойта свекърва, Бог да ѝ прости. Фляза в къштата и иди ду столата. Гледа ко е слагану на столата, пугледна на меня, ништу не ми каза и утива... . Сабудих са, мисля: за ко ми тя са сънува? Наверно, душла да ми земи на той свят. Заранте ида да руздавам пуманата, розприказвами се със ората и аз казвам за туй сън и думам, че аз таз гудина ша умря. Пак ората ми казват – няма да умреи! Тя душла да пугледни със ко ти и пуминаваи... Пудир тува миналу три гудините, пак аз жувея...»*⁶⁷

Вішунами смерті також вважають домашніх чи диких птахів. Наприклад, смерть у родині може статися, коли курка заспіває як півень або на димар хати сяде сич (сова) і буде кричати, або собака буде довго і протяжно вити⁶⁸. Особливу увагу звертають на поведінку собак. Одна з респонденток розповіла випадок з власного життя: *«Пу нуштя са буди ми кучету? Вуй и вуй, и гавка... У дванайси часа. А в дванайси и петнайси минути звоня ми телефон... Сестра ми от Приазовье звони и казва: «Аня, у нас беда. Андрюша умер...». Де ту Приазовье и де Богдановка и аз убедиуся туй точно де ту кучета чувстват»*⁶⁹.

Тема смерті є неодмінною складовою людського бачення світу і відіграє важливу роль у формуванні світогляду народу. Усі дослідники наголошують на тому, що смерті та померлим предкам належить особливе, центральне місце у віруваннях слов'янських народів. Саме тому поховальний обряд – це та сакральна сфера людської діяльності, де кожен елемент набуває магічної значущості і виконується в чіткій відповідності з традиціями. А відтак, стійкими виявляються і повір'я, що пов'язані з важливим перехідним етапом в житті людини – смертю.

Отже, світоглядні уявлення болгар щодо смерті є тим фундаментом, на якому базується вся поховально-поминальна обрядовість. Саме з віруванням у потойбічне життя пов'язані обряди, які стосуються збирання покійного на «той світ». Вранішнє відвідування могили, принесення «сніданку», звернення під час плачу до померлого, пов'язані з віруванням в смерть як у тривалий сон. Навіть атеїстичні висловлювання, що після смерті нічого немає, тут же спростовуються сумнівом, який відбивається у відповідях, що цього ніхто не знає. Така непевність стає стійким підґрунтям для дотримання всіх традиційних звичаїв і ритуалів у поховальній обрядовості.

Уявлення щодо існування душі і відділення її від тіла в момент смерті мають велике значення для розуміння людиною свого земного існування. Саме вірування в те, що праведна і чиста душа буде спасенною, а грішна – покараною, стає поштовхом до каяття і прощення перед смертю. Дає надію на життя вічне, а отже, деякою мірою, позбавляє страху перед смертю.

Розглядаючи пов'язані зі смертю прикмети і вірування болгар Приазов'я на сучасному етапі й порівнюючи їх з дослідженнями М. Державіна і Хр. Вакарелського, можна стверджувати, що протягом століття вони майже не змінилися, а зміни, які відбулися, є незначними за своєю суттю.

По-перше, відмінності можна виявити в ритуалі *прикадяванє*, а саме в кількості днів, протягом яких цей обряд виконується. Як зазначалось, сьогодні цей термін коливається від одного до дев'яти днів, на відміну від сорока за часів досліджень М. Державіна. Але те, що цей ритуал (хоча би один раз) потрібно обов'язково зробити, є незаперечним. Також змінилося ставлення щодо статі відвідувачів (могили відвідують не тільки жінки). По-друге, можна помітити варіативність виготовлення спеціального поховального одягу «*пригурялки*», однак суворо пильнується, щоб при її виготовленні не використовувався ніж або ножиці, а, головне, щоб вона неодмінно була приготована і вдягнута, або, в крайньому випадку, покладена до труни. По-третє, спостерігаються відмінності у заходах щодо прибирання оселі після виносу тіла. Можливо, це пояснюється тим, що сучасні мешканці зазначених сіл є потомками переселенців з різних районів Болгарії. Проте існує одна думка, що двері за покійним слід терміново закрити. По-четверте, зазначимо зміни в діях, що відбуваються під час похоронної процесії. Велике біле полотно (записи М. Державіна) замінилося білою хусткою, однак решта обрядового ритуалу і вірування у викуп таким способом землі збереглася.

Що ж стосується прикмет і вірувань щодо пророкування смерті, то вони є традиційними і дуже стійкими. Сьогоднішні нащадки болгар-переселенців будь-яким попередженням, що стосуються смерті (снам, поведінці тварин та ін.), приділяють уваги не менше, ніж їхні пращури, і щиро в них вірять.

Слід відмітити той факт, що останнім часом окремі обрядові дії зазнали деякого спрощення або скорочення – це викликано низкою різноманітних факторів як-то: урбанізація, атеїстичний вплив і поступове повернення до православ'я, економічне становище тощо.

Однак, більшість прикмет і вірувань своїм корінням сягають у глибоку давнину, язичницькі часи. Протягом століть вони зберігалися в культурних традиціях і, незважаючи на появу християнства, ідеологічні заборони та ін., передавалися наступним поколінням. Цим можна пояснити нездатність респондентів надати пояснення тому чи іншому звичаю, однак намагання якомога точніше дотримуватись встановлених звичаїв і ритуалів, пояснюючи: «*тей майка ми прави*»⁷⁰ (так моя мати робила), «*баба ми тей каза*»⁷¹ (баба моя так говорила) тощо, є суттєвим підтвердженням стійкості цих традицій.

Таким чином, саме сталість уявлень, прикмет і вірувань, пов'язаних зі смертю, дає підстави стверджувати про консервативність всієї поховальної обрядовості болгар Таврії.

Респонденти

1. Амбурцева Валентина Іванівна, 1952 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
2. Балдурська Марія Василівна, 1928 р. н., жителька с. Степанівка-II Приазовського р-ну Запорізької обл.
3. Бочеварова Віра Андріївна, 1944 р. н., жителька с. Степанівка-II Приазовського р-ну Запорізької обл.
4. Генчева Валентина Павлівна, 1942 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
5. Георгієва Ганна Дмитрівна, 1950 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
6. Нейчева Надія Юріївна, 1947 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.

7. Міхова Олександра Іванівна, 1952 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
8. Міхова Параскева Лазарівна, 1922 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
9. Міхова Тетяна Георгіївна, 1959 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
10. Ніколаєва Валентина Дмитрівна, 1940 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
11. Петкова Олена Михайлівна, 1939 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
12. Тарасова Віра Афанасіївна, 1953 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
13. Славова Ганна Михайлівна, 1936 р. н., жителька с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.
14. Янев Георгій Федорович, 1914 р. н., житель с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл.

¹ *Державин, Н. С.* Болгарські колонії в Росії (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Матеріали по славянській етнографії. – Сборник за народни умотворения и народопис. С., 1914. 256 с.

² Наприклад: *Демиденко, Л. А.* Культура и быт болгарского населения в УССР. К., Наукова думка, 1970. 140 с.; *Науко, В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975. 276 с. *Маркова, Л. В.* Эволюция этнической традиции болгарского населения Молдовы и Украины. – В: Страницы истории и этнографии болгар. Кишинев, 1995, 79–82; *Шумада, Н. С.* Народна культура болгар України: освоєння нового простору в часі. – В: Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Вип. 4 (7). К., 2004, 165–173.

³ *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. С., Изд. на БАН, 1990. 223 с.

⁴ *Конобродська, В. Л.* Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії. Т. 1, 3. Житомир, 2007. 56 с.

⁵ *Гузій, Р. Б.* Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Л., 2002. 23 с.

⁶ *Сушко, В. А.* Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2007. 22 с.

⁷ *Захарченко, Г. М.* Традиційна поховальна обрядовість слов'янського населення Південно-Західної України середини XIX–XX ст.: ритуальна структура та її статевіковий аспект. Дис. ... канд. іст. наук. К., 2004.

⁸ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Тарасової Віри Афанасіївни.

⁹ *Державин, Н. С.* Вказ. праця, с. 152.

¹⁰ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Ніколаєвої Валентини Дмитрівни.

¹¹ Там само.

¹² *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 24.

¹³ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Міхової Олександри Іванівни.

¹⁴ Там само, від Нейчевої Надії Юрївни.

¹⁵ Там само, від Міхової Тетяни Георгіївни.

¹⁶ Там само, від Георгіївної Ганни Дмитрівни.

¹⁷ *Красько, Н. С.* Особисті спостереження похорону Хіневої Марії

¹⁸ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Тарасової Віри Афанасіївни.

¹⁹ Там само, від Бочеварової Віри Андріївни.

²⁰ Там само.

²¹ *Державин, Н. С.* Вказ. праця, с. 151.

²² *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 143.

- ²³ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Міхової Олександри Іванівни, Нейчевої Надії Юріївни та Міхової Тетяни Георгіївни.
- ²⁴ Там само, від Бочеварової Віри Андріївни.
- ²⁵ Там само, від Ніколаєвої Валентини Дмитрівни.
- ²⁶ Там само, від Петкової Олени Михайлівни.
- ²⁷ Там само, від Балдурської Марії Василівни.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само, від Міхової Параскеви Лазарівни.
- ³⁰ *Лозанова, Г.* Обичаи преди смъртта в контекста на южнославянския миторелигиозен синкретизъм. – Българска етнология, 1998, № 1–2, 20–36.
- ³¹ *Красько, Н. С.* Особисті записи від від Балдурської Марії Василівни.
- ³² Там само, від Славої Ганни Михайлівни.
- ³³ Там само, від Балдурської Марії Василівни, Міхової Параскеви Лазарівни, Славої Ганни Михайлівни.
- ³⁴ Там само, від Амбурцевої Валентини Іванівни.
- ³⁵ Там само, від Генчевої Валентини Павлівни.
- ³⁶ Там само, від Петкової Олени Михайлівни та Амбурцевої Валентини Іванівни.
- ³⁷ *Державин, Н. С.* Вказ. праця, с. 149.
- ³⁸ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ³⁹ Там само, від Бочеварової Віри Андріївни.
- ⁴⁰ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Красько, Н. С.* Особисті спостереження похорону Хіневої Марії.
- ⁴⁶ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Балдурської Марії Василівни, Славої Ганни Михайлівни та Янева Георгія Федоровича
- ⁴⁷ Там само, від Балдурської Марії Василівни.
- ⁴⁸ *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 79.
- ⁴⁹ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁵⁰ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни та Петкової Олени Михайлівни.
- ⁵¹ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁵² *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 62.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁵⁵ Там само, від Ніколаєвої Валентини Дмитрівни, Нейчевої Надії Юріївни.
- ⁵⁶ Там само, від Амбурцевої Валентини Іванівни та Генчевої Валентини Павлівни.
- ⁵⁷ *Державин, Н. С.* Вказ. праця, с. 150.
- ⁵⁸ *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 97.
- ⁵⁹ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Янева Георгія Федоровича та Тарасової Віри Афанасіївни.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Державин, Н. С.* Вказ. праця, с. 151.
- ⁶² *Красько, Н. С.* Особисті записи від Тарасової Віри Афанасіївни.
- ⁶³ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁶⁴ Там само, від Амбурцевої Валентини Іванівни.
- ⁶⁵ Там само, від Петкової Олени Михайлівни.
- ⁶⁶ *Вакарелски, Хр.* Вказ. праця, с. 143.
- ⁶⁷ *Красько, Н. С.* Особисті записи від Славої Ганни Михайлівни.
- ⁶⁸ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни, Петкової Олени Михайлівни та Славої Ганни Михайлівни.
- ⁶⁹ Там само, від Георгієвої Ганни Дмитрівни.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само, від Міхової Тетяни Георгіївни.